

A Kárpát-medence és a kis jégkorszak. Társadalomtörténet és járványok többoldalú megközelítésben¹

A kárcsak a könyv megírása, Pászka Imre (2019) nemrég megjelent, *Együtthatás – reprezentációk* I. című könyvét véleményezni is interdiszciplináris megközelítést igényel. Amint a bevezetőben ezt leírta, „a kötet megírása, [...] folyamatosan a tudományközi határterületek átlépését igényelte, sok bizonytalansággal járt”. Egyetértünk a szerzővel abban, hogy ez igen munkaigényes vállalkozás volt, még akkor is, ha a magyarországi és erdélyi éghajlati viszonyok alakulására vonatkozó adatforrásokat illetően támaszkodhatott Réthly Antal gazdag adattárára.

Az itt elemzett mű a szerző munkásságának egyik állomása, amelynek előzménye az MTA nagydoktori értekezése (Pászka, 2007), és az amelyben leírtak alkalmazására törekedett az *Együtthatás – Reprezentációk* I. és (a megjelenés alatt álló) II. kötetében.

Az előszót követően több rövid fejezetben tájékozódhatunk a könyvben foglalt jelenségek tárgyalásának kereteiről, a tér-idő kontextusról, a lehüléstendencia mutatóiról, megismerhetjük a kutatás forrásait és a vizsgálati szempontokat, fogalmakat. Ebben a részben tudhatjuk meg, hogy a kötet korszakolása azért tér el a szokásos történeti logikától, mivel a szerző a klimatológusok által használt viszonylagos kronológiát használta.

A könyv központi fogalma az *együtthatás*, amelyet a szerző úgy határoz meg mint a különböző klimatikus, geológiai, biológiai, epidémiái események egy adott térben és időben való összeadódása, melyek többnyire lokálisak, ritkábban nagyobb léptékűek. Az együtthatás ugyanakkor arra is utal, mint írtam, hogy a természet és az ember egyaránt cselekvő, kölcsönhatásban vannak egymással. Míg a geológiai, biológiai, epidémiái tényezők epizodikusak, addig a klimatikus és az antropogén tényezők állandóak, annak ellenére, hogy más szabályszerűségeket követnek. Az ember igazodik a természeti környezethez, bebútorozó tevékenységével alakítja a környezetét, a természetről ez nem mondható el. Noha az algoritmus készítője, úgy tűnik, az ember fizikai és kognitív adottságainak fenntarthatóságához igazította földünk adottságait (lásd: évszakok időjárása = éghajlat).

A szerző a meteorológiai kislexikont idézve, a kis jégkorszakot következőképpen határozza meg: „Kis jégkorszak nem más, mint a földi hőmérséklet csökkenése, ami bizonyos területi és

1 Pászka Imre *Együtthatás – reprezentációk. A Kárpát-medence a természet és a történelem műhelyében (kis jégkorszak)* című könyve 2019. évi kiadású (Belvedere Kiadó, Szeged), viszont 2020-ban megjelent a második, javított kiadása (*Kis jégkorszak – Létfenntartás*), együtt a II. kötettel (*Kis jégkorszak – Járványok*, Szegedi Egyetemi Kiadó – Belvedere). Ez utóbbi lapzártáig nem volt elérhető, ezért a recenzió csak az első kötetre vonatkozik.

időbeni kiterjedéssel lépett fel Európában, Észak-Amerikában, Oroszországban, Kínában, és a friss kutatások szerint az Északi-sark jégmagjaiban is bizonyítást nyert” (Pászka, 2019: 9).

Az előszót követő rövid bevezető részeket követően szerkezeti szempontból a kötet hat fejezetre tagolódik. Mindegyik fejezet a létfenntartásra koncentrálna, de annak eltérő oldalait világítva meg, a geológiai tényezőkkel indít, folytatja a biológiai tényezők ismertetésével, majd az éghajlatot tárgyalja. Ezt követően a negyedik fejezetben a táplálkozásról ír, majd az antropogén tényezőkkel folytatja, ezt Magyarország és Erdély esetében elkülönülő alfejezetekben tárgyalja.

A bevezető részben foglalt *Vizsgálati szempontok* alfejezetben fejt ki a szerző, milyen logika mentén történtek az elemzések.

Itt a szerző megosztja velünk azon dilemmáját, hogy az eseményeket, történéseket a kiváltó tényezőket vagy azok következményeit alapul véve próbálja fogalmilag keretezni az elemzésben. Végül azt a megoldást választotta, hogy a kiváltó tényezőket és következményeiket a létfenntartás tágabb és szűkebb fogalma mentén megosztva, csak azokat a működési rendellenességet vont be az elemzésbe, amelyek, a szerző szavaival élve, „a létfenntartás tágabb, kiterjesztett tartalmának szinte mindegyik elemét érintik” (Pászka, 2020: 29–30). Amikor a létfenntartás néhány alapvető elemét károsító helyzet volt megfigyelhető, ilyen esetekben a „helyzet felmérése” törekedett, bár leginkább az elbeszélő helyzet drámai ábrázolása a jellemző a kötetre. Tehát a különböző katasztrófák jelentőségének az értelmezése – olvasatomban – a különböző társadalmi csoportokat érintő helyzetek nagyságrendje, az intenzitásának térbeli és időbeli megoszlása, illetve azok ismétlődése, állandósulása alapján történtek.

A kötet, a szerző szándékától függetlenül, két szempontból is nagy aktualitású. Az egyik, bár a szerző szándéka szerint a kötet nem illeszkedik a globálisfelmelegedés-diskurzusok rendszerébe, mégis számos adalékot szolgáltat a társadalomkutatók számára az éghajlati tényezők alakulásáról, illetve ezek fontosságáról az emberi életmód változásai és a társadalomszervezés szempontjából. Másrészt a 2020-ban kirobbant koronavírus-világjárvány okozta társadalmi és gazdasági problémák megértéséhez is hozzájárul, lévén, hogy rálátást kínál a tágabb régióban korábban lezajlott járványok és epidemiológiai válságok társadalmi összefüggéseire azok elemzése által.

Az első fejezetben a geológiai tényezők elemzésekor a szerző elsősorban a vulkánkitörések okozta éghajlati változásokat vizsgálta, valamint az azzal járó társadalmi következményeket, a halandóság növekedését, szárazság okozta éhínséget. E fejezet érdekesebb lehet hidrológusok, geológusok számára, ők tudják megítélni, mennyi új információt, adalékot tud szolgáltatni a történeti források leírása ezen események vizsgálatához. A szűkebb témában nem jártas társadalomkutatóknak szinte minden új. Különösen az lehet az olvasónak újszerű, hogy a viszonylag távol, Grönlandon vagy Izlandon, illetve az indonéziai szigeteken bekövetkező vulkánkitörések olyan nagy területeken okoztak éghajlatváltozást, lehűlést, hogy a Kárpát-medence lakói is megérezték, sőt, a szerző szerint akár több tízezren is éhen haltak Magyarország egyes részein és Erdélyben (i. m.: 50).

A biológiai tényezők okozta válságok közül a szerző elemzi a sáskajárások jelenségét és az azok okozta károkat, amelyek éhínséghez vezettek, térben és időben áttekintve a vizsgált időszakot. A szerző sok forrást felvonultat, és érzékelteti a jelenség nagyságrendjét, bár ezek alapján az olvasó számára nem derül ki világosan, hogy valójában ezek hogyan hatottak a demográfiai viszonyokra.

A harmadik fejezet az éghajlatváltozás hatásaival foglalkozik. Talán ez a könyv legigéretesebb fejezete. Megtudhatjuk, hogy a kis jégkorszaknak az első hűvös, csapadékos időszaka Európában 1300–1380 között kezdődött. Arról is olvashatunk, hogy a lehülés és a pestisjárvány hatásai együttesen okozták a nagyszámú elhalálozás miatt kialakult, jelentős népességsökkenéshez vezető demográfiai katasztrófát. A klímaváltozás okozta társadalmi problémák áttekintését a szerző nem csupán a Kárpát-medencére vonatkoztatva, hanem európai kitekintésben teszi meg. Az éghajlatváltozás nem csupán lehülést, hanem sok esetben szárazságot is okozott. Amint a szerző is rámutatott, a hiányos információk ellenére a két fő hidrometeorológiai katasztrófa – vizes és száraz természeti csapások – különféle létfenntartási zavarokat okozott, de ezek között térben, időben és intenzitásban jelentős különbségek voltak. Amíg Európa északnyugati részén és Közép-Európa térségében főleg a csapadékos évszakok okoztak gondot, a Kárpát-medencében inkább a szárazság pusztító hatásai voltak jellemzőek (i. m.: 82).

A 14. századi válságok, beleértve a rossz táplálkozást, alultápláltságot, betegségeket, és az ezek által generált demográfiai veszteségek a könyvben leírtak értelmében inkább a városi népesség szegény (föld, ipar, készlet stb. nélküli) részét érintették, a falusi környezetben és tanyán élők főleg árvizek okozta veszteségeiről nincsenek jól átlátható adatok. Ezáltal a nyugat-európai térségek városi népessége átlagosan 5–10%-kal csökkent, a rurális térségek veszteségeit nem tudják számszerűsíteni.

A Kárpát-medencéből a 15. század első feléből a létfenntartás – élelem, háztartás – klímarelációja tekintetében nincsenek átfogó információk, ezért a szerző elsősorban a Sopronból származó információkra épített, ahol a város és a környék időjárási és termésviszonyairól a helyi krónikás évente feljegyzéseket készített. Ennek alapján olvashatjuk, hogy 1411–1414 között nagyon esős időszak volt, nagy áradások voltak, és a mezőgazdasági termés a földeken kárba ment, így az élelem megdrágult. Később jobb időszakok következtek. Ehhez hasonló eseményeket jegyeztek fel abból az időből a Szepességben s az erdélyi Barcaságban (Brassó környékén) is.

A negyedik fejezet a táplálkozással foglalkozik. Ha az előbbi fejezetekben az olvasó hiányolta a társadalomtudományi szemléletet, akkor ebben a fejezetben ez már nem lesz probléma, itt hangsúlyosabban jelen van. Itt a táplálkozáshoz szükséges mezőgazdasági termények/termékek mennyiségi és minőségi alakulását vizsgálta, a korábbiakhoz képest újabb összefüggések bevonásával, beleértve az élelmiszer-nyersanyag termésének alakulását, ugyanis a szövegekben is eszerint ítélték meg, illetve minősítették a bőség és hiány tér- és időbeli alakulását, változatait (Pászka, 2019: 211). Összességében a szerző értékelése szerint Magyarországon és Erdélyben a 15–19. században az éhezés, éhínség csupán időszakos jelenségnek tekinthető, amely időnként kialakult, de nem volt állandó. Ebben a fejezetben érdekes adalékokat találunk az életmódhoz kapcsolódó étkezési kultúra helyi sajátosságait illetően, amíg a fő étkezési termékek az egész Kárpát-medencében ugyanazok voltak, azok előfordulása, szűkössége már eltérő volt. És különösen eltérő módon pótolták, a helyi viszonyok függvényében az alapvető élelmiszerhiányt. Íme, néhány példa erre a könyvből: Székelyföldön (1717, 1718): hárs, bükk, cserefák haját, makkjait, különböző gyökereket, szalmát és polyvát összeőrölve sütöttek pogácsát vagy kenyeret. Magyarországon (1758) általában véve több helyen összekeverték a hajdinát, kukoricát, zabot, és abból készítettek kenyeret. Ennél is szűkösebb helyzetben, például Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyékben (1790) a legszegényebb rétegek gyökerekből, kukoricacsutkákból és fűrészporból is készítettek kenyeret. A szilágysági románok (1817) makk, disznótök,

tengericsutka, kendermag, valamint fa hajából örölt keverékből sütöttek kenyeret. Szolnokon (1790), az Alföld sajátos viszonyai között a nád beléből (bengyele, sás) sütöttek kenyérfélét (i. m., 2019: 222–223). A szerző arra is magyarázatot szolgáltat, hogy miért állt a lakosság étkezési szokásainak középpontjában a kenyérfélék fogyasztása. Meglátása szerint (Aymard, Montanari írásait forrásként használva) a kenyérközpontú táplálkozás hátterében „az ínséges- és éhínséghelyzetekben is a görög-római örökséget tovább vivő nyugati latin egyház liturgiája állt. A görög-római világ mediterrán civilizáció volt, a kereszténység szintén ebben a térségben és civilizációban formálódott” (i. m.: 224). Fontos adalékokat tudhatunk meg a kukoricafogyasztás, a „puliszkaevés” elterjedéséről is: Magyarországon és Erdélyben kulturálisan, regionálisan és rendi szempontból is eltérő állapotokat figyelhetünk meg, de a lényeg, hogy a kukoricaételek nem voltak mindennapiak a lakosság táplálkozásában, mint ahogy eddig a néprajzi leírások sejtették. Ezek a kukoricaételek ugyanis egyes regionális, etnokulturális csoportok táplálkozásában nagyobb szerepet játszottak, de nem lehet ezt általánosítani sem Erdély, sem pedig Magyarország egyes etnikumainak egészére. Bár a szerző szerint Magyarország egyéb térségeiben a *malai*, *malé*, *puliszka* elterjedését a jobbágytartó földbirtokosok szorgalmazták, a kukorica termesztése az 1700–1720-as évtizedekben honosodott meg Erdélyben. Élelmiszerként elsősorban a vármegyei szegényebb jobbágyok táplálkozásában játszott fontos szerepet. A jobb anyagi helyzetű, szabadparaszt státuszú szászföldi és székelyföldi falvakban, valamint a városi lakosság körében élelmiszerként ritkábban fordult elő, inkább állati takarmányként értékesítették (i. m., 2019: 237). Azt is megtudhatjuk, hogy a 18. századi Magyarországon az osztrák birodalmi intézmények, főleg a hadsereg közreműködésével szorgalmazták a burgonyatermesztés elterjedését, ezzel is segítve az éhínség visszaszorítását és az egészségesebb táplálkozás kialakítását. Emellett az 1720-as évektől jelent meg az amerikai származású paprika, majd a bab és a sütőtök is. Ezáltal az is kiderül az olvasó számára, hogy a ma hagyományosnak számító magyar konyha főételeinek az alapanyagai csak alig 250–300 éves múltra tekintenek vissza az országban.

Az ötödik és hatodik fejezetekben még inkább érvényesül a történet-szociológiai szemléletmód. Itt a létfenntartással kapcsolatos emberi, „antropogén” tényezőket vizsgálja Pászka Imre. Míg az ötödik fejezet a magyarországi helyzetet elemzi, a hatodik, egyben utolsó fejezet az erdélyi viszonyokat veszi górcső alá. Ha valaki kifogásolná, hogy miért választotta külön az elemzése során a szerző a Kárpát-medence két részét, amelyek egyébként a magyar korona által egybetartoznak, ezt megértjük a könyv elolvasása során. Egyrészt az Erdélyi Fejedelemség kialakulásával a tartomány története, jogi és politikai viszonyai radikálisan különböztek mind a török hódoltság alatti budai és temesvári pasaság, mind pedig az osztrák uralom alá kerül északmagyarországi területektől. Ezt követően, még az osztrák uralom mindkét területre való, 18. századi kiterjesztésével is megmaradó tartományi különállóságon túl is Erdélyben a magyarországitól eltérő események, más jogi szabályozások és másféle társadalmi és politikai problémák, kihívások alakították az immár két különálló osztrák tartomány belső társadalmi viszonyait. Ennek felismerésében szerepet játszhatott a szerző erdélyi származása és a tudományos pályája során végig fennmaradó szakmai érdeklődése az erdélyi és romániai társadalom és szociológia helyzete, alakulása iránt.

A magyarországi viszonyokkal foglalkozó fejezetben részletesen olvashatunk arról, hogy főleg történettudományi kutatási eredményekre alapozva (Dávid Z., Molnár A., Szita L. stb.), a mohácsi vész után kialakuló spontán és kényszerített migrációs folyamatok hatására hogyan

változott meg a török hódoltsági területek népességének összetétele. Sőt, arról is olvashatunk, hogy közvetve ezek a népességmozgások a többi (osztrák fennhatóság alatt álló) felvidéki vagy partiumi, erdélyi területekre is kihatottak.

Az utolsó fejezet az erdélyi „antropogén” tényezőket vizsgálja a létfenntartást illetően, ami főleg a társadalmi, demográfiai, gazdasági és politikai-hatalmi tényezőket foglalja magába. A fejezet szociológusszemmel nézve túlságosan hosszú történelmi áttekintővel kezdődik, különösen ami az Erdélyi Fejedelemség kialakulását illeti, és azt is nehéz megítélni, hogy tartalmaz-e új elemeket és megközelítésmódot a korábbi történelmi munkákhoz képest. A *Fejedelemség – harc a hódoltság kiterjesztése ellen* című alfejezetben hadtörténelmi és diplomáciai adalékokkal megírt történelmi elemzést olvashatunk arról, hogyan történt a török hódoltsági terület fokozatos kiterjesztése a 17. század második felében az Erdélyi Fejedelemségnek az Alföld keleti, partiumi részeire. Várad eleste után pedig már a Partium hegyvidéki részén (Zaránd, Kraszna, Közép-Szolnok) is terjeszkedett a török fennhatóság, és ezt követően már a történelmi Erdély nyugati részén, Kolozs és Doboka megyékben is próbálták a törökök adót szedni. Kolozsvár végvárrá alakítását ismertetve, a szerző számos társadalomtörténelmi adalékot is közöl, beleértve a helyi népesség viszonyulását és életmódjában bekövetkező változásokat. Ezáltal a „hagyományos” történelmi vonatkozások iránt nem érdeklődő olvasó is úgy érezheti, hogy a könyv iránya „visszatér” a korábbi interdiszciplináris mederbe. Érdekességként kiemelendő, hogy bár ismert az a jelenség, hogy Debrecen háromfelé adózott a török hódoltság idején, a Pászka Imre könyvében közölt adatok szerint az adók mértéke alapján, mintha inkább az Erdélyhez való kötődés lett volna az elsődleges: „Debrecen például adózott az erdélyi fejedelemnek 3200, a szultánnak 2000 és a bécsi magyar királynak Pozsonyba 1000 forintot” (i. m.: 358).

A könyvben részletesen olvashatunk Erdély vallásfelekezeti pluralitásának kialakulásáról és a rendi, etnikai és nyelvi sokszínűség kora újkori megnyilvánulásairól. Az etnikai/nyelvi/rendi vagy vallási elzárkózás-kizárás dinamikáját elemezve, a szerző Kolozsvár mellett több erdélyi városban (Brassó, Nagyszerben, Nagybánya, Vízakna, Szászváros, Vajdahunyad stb.) ismerteti a különböző megoldásokat, megállapítva, hogy az „élet mindennapi együttműködés-kényszere, belátása a települések ügyeinek rendtartásában a paritásos rendszer bevezetésére ösztönözte”. „A szász–magyar, szász–román vagy magyar–román településeken a paritásos elv nem mindig a lokális felekezeti helyzettel kapcsolatos, nem is az kényszerítette ki, hanem [...] a mindennapi életgyakorlatok mederben tartása.” (I. m.: 376) A méltányos megoldások mellett sokféle visszaélésről vagy modern szemmel nézve „rendies megoldásokról” tájékoztat a könyv: a fogarásföldi szász és román vegyes faluban, Feleken, ahol egyébként a falu tanácsában paritásos alapon képviselték magukat a szász és román lakosok, a szebeni evangélikus konzisztórium (1637, 1682) jegyzőkönyvéből kiderült, hogy a szász iskolavezető a helyi románoktól 20 dénárt követelt, noha gyerekeiket nem tanította. Az ugyancsak szászföldi, magyarok és románok lakta Szakadát falutörvénye is előírta, hogy a falubíró magyar kellett legyen, a falu jegyzőkönyve szerint 1704–1790 között 27 evangélikus magyar és 100 román gazda élt Szakadátton (i. m.: 378). Egy másik érdekesség, amely segít megérteni az erdélyi rendi és etnikai viszonyok bonyolultságát, miszerint „Hátszegen (Hunyad vármegye) a kálvinista [...] kismest, noha anyanyelve román volt, magyar városlakóként tartották számon” (i. m.: 379).

Az erdélyi népesség számának és etnikai összetételének 18. századi alakulását és az ezzel összefüggő vándormozgásokat illetően, bár visszafogottan fogalmaz a szerző, ajánlatos lett volna

terjedelmi okok miatt kihagyni. Ebben a formában, főleg Jancsó művére és becsléseire alapozva, kissé leegyszerűsítő képet kapunk. Ajánlatos lett volna még néhány, korabeli adatokat feldolgozó forrást (pl. Acsádi, 1896) vagy újabb szakirodalmat (Óri, 2001; Veres, 2002, 2006) is felhasználni, mivel a vándormozgásokra utaló szórványos források valódi nagyságrendjét nem könnyű úgy kontextualizálni, hogy a reális nagyságrendekről képet kapjunk.

A belső és külső népmozgások alfejezetben a szerző részletesebben ír olyan migrációs jelenségekről, amelyeket eddig, ha meg is említettek, de ezekről kevés részletet tudunk. Ilyen a török hódoltság miatt az Alföldről, Délvidékről a fejedelemséghez tartozó Partium és Erdély kisebb-nagyobb városaiba telepedő nemesség, jobbágyság, városi kézművesek problémája, akik integrálása Pászka szerint számos feszültséget okozott, és a „lokalitások” szokásjogát megzavarta.

Az igen terjedelmes, erdélyi „antropogén” tényezőkre koncentráló fejezet befejező alfejezetei a Székelyföld történeti-társadalmi viszonyaival foglalkoznak a fejedelemség évszázadaiban, és a Habsburg-uralom 18. századi kiépülése idején, amikor is a székelyföldi társadalom korábbi jogai, privilégiumai átalakultak, részben megszűntek. Érdekes adalékokat olvashatunk számos vonatkozásban, egyes részeknél önálló, eredeti forrásfeldolgozásra épülve elemzi a szerző a korabeli székelyföldi társadalom belső viszonyait. Rendkívül tanulságos a látszólag „homogén” székely társadalom belső tagolódása, a jobbágyság elterjedése kérdésének nagyon részletes és szakszerű vizsgálata, részleges cáfolata. Azt is megtudhatjuk, hogy a székely társadalom nemcsak vertikálisan/rendileg, hanem területileg, székenként is igen differenciált volt, mind az életmód, mind pedig a társadalmi viszonyok szerveződésének, alakulásának vonatkozásában is. A székelység múltja iránt érdeklődő olvasóknak különösen ajánljuk a könyvet.

Összességében a könyv jelentőségét abban látom, hogy interdiszciplináris megközelítésben tudományos elemzést, mérlegelést szolgáltat olyan népességi katasztrófák reális nagyságrendjének és okainak megértéséhez, amelyek hozzásegítenek az elmúlt évszázadok társadalomtörténetének és történeti demográfiai folyamatainak megértéséhez.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Acsádi, I. (1896). *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–21*. Athenaeum. (Magy. Stat. Közl. Új folyam XII.)
- Óri, P. (2002). A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. In *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001* (193–221. o.). KSH–NKI.
- Pászka, I. (2019). *Együtthatás – reprezentációk. A Kárpát-medence a természet és a történelem műhelyében (kis jégkorszak)*. Belvedere Meridionale. (Második, javított kiadás 2020.)
- Pászka, I. (2007). *A narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából* (MTA doktori értekezés). Belvedere Kiadó. (II. kiadás: 2009, angolul: 2010.)
- Veres, V. (2002). Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez. In *Történeti Demográfiai Évkönyv 2002* (75–107. o.). KSH–NKI.
- Veres, V. (2006). *Demográfia és népességszociológia*. Presa Universitară Clujeană.